

СУДОВІ СИСТЕМИ СВІТУ: КЛАСИФІКАЦІЯ Й ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У суспільстві, організованому згідно з принципами демократії, інститут правосуддя, як втілення ідеї справедливості, виходить за межі державної служби. Для демократичного суспільства дуже важливо мати й належно організовану судову систему, спроможну забезпечити всім громадянам доступ до безстороннього й неупередженого судді, і таку судову процедуру, в якій їх право визначалося б виключно на підставі доведених фактів і закону. Правова система такого суспільства гарантує кожному громадянину за умови виконання ним відповідних обов'язків повну реалізацію прав і свобод, підґрунтям існування яких є фундаментальні цінності демократії.

Реформування судової системи України відповідно до європейських стандартів організації та здійснення правосуддя, інтеграція держави до світової спільноти вимагають поглибленого аналізу світових принципів побудови судових систем з метою обґрунтування доцільності сприйняття їх позитивного досвіду.

Питанням дослідження функціонування судових систем окремих країн значну увагу приділяли Т.В. Апарова, Д.Д. Басу, М.І. Клеандров, В. Хайде, В.І. Шишкін [Див.: 1-5] та інші науковці. У цій статті робиться спроба узагальнити світовий досвід функціонування судових систем, вирізнити найтипівіші принципи їх організації й функціонування.

Для класифікації надзвичайно різноманітних правових систем, що існують у світі, сучасна наука пропонує різні схеми, серед яких найбільшого визнання в науковій юридичній літературі одержала нижченаведена. Це:

1) правові системи, підґрунтя яких становить канонічне право, зокрема, системи мусульманського, іудейського, індуського права;

2) традиційні правові системи, що у своєму формуванні спираються перш за все на народні звичаї і традиції, якими пронизані суспільне й державне життя. Вони властиві східним країнам – Китаю, Таїланду, В'єтнаму, Японії, а також державам Центральної

Африки;

3) правові системи, що ґрунтуються на певній ідеології, яких відрізняє наявність додаткових ідеологічних підстав і вимог, що додаються до загальних правових механізмів та інструментів. Вони особливо характерні для колишніх соціалістичних країн;

4) європейська континентальна (або романо-германська) правова система;

5) англосакська (англо-американська) правова система (або система загального права).

Найбільш поширені у світі європейська континентальна й англосакська правові системи (або сім'ї права). Країни з яскраво вираженою католицькою орієнтацією входять до європейської континентальної (романо-германської) правової сім'ї, тоді як протестантські країни – в англосакську (сім'ю загального права). Це вже історично закріпилося. На сьогодні в жодній із країн, де зберігся помітний вплив християнської церкви, християнське канонічне право вже не використовується як фундамент державної правової системи.

Незважаючи на помітні відмінності правових систем західноєвропейських і східноєвропейських держав, їх об'єднує безліч споріднених рис, що дозволяють включати їх в єдину європейську континентальну правову сім'ю, у якій вирізняються 4

групи – германського, романського, слов'янського й північного права.

Континентальну сім'ю права відрізняє особливе ставлення до закону, який діє у вигляді певного абстрактного зразка поведінки, що служить для судді єдиним критерієм її оцінки щодо конкретного індивідуума.

Інший підхід демонструє англо-американська модель правової системи, де суддя оцінює дії підсудного, аналізуючи їх відповідність вимогам законів та інших нормативних актів, і виносить ухвалу, керуючись власним їх знанням та уявленням про право. Судове рішення, що набуло законної сили, стає обов'язковим при розгляді згодом аналогічних справ, чим створюється прецедент, якому надається сила закону.

Інша помітна відмінність європейської континентальної системи від англосакської полягає у процедурі судочинства. Перша спирається на тривале досудове розслідування, у перебігу якого збирається основна маса доказів, і безпосередньо залучає суддю до попереднього вивчення матеріалів справи. Для подібної практики, властивій, до речі, і колишній радянській правовій системі (як і нинішній російській та українській), характерні жорсткі запобіжні заходи: затримання й арешт підозрюваних осіб, їх три-

вале перебування в слідчих ізоляторах, протягом якого розкривається не менше 70% злочинів. І навпаки, у системі англо-американського права суддя в основному виконує функції арбітра, спостерігаючи за змаганням сторін, адвокати яких самостійно представляють факти суду. Саме адвокати стають, по суті, найпомітнішими фігурами в процесі підготовки справи до судового розгляду і в його ході. Вони пред'являють суду зібрані по справі докази, визначають склад свідків, ознайомлюються з показаннями свідків іншої сторони, допитують їх тощо. У цивільних справах адвокати мають право провадити власне досудове розслідування. Завдяки їх зусиллям досудова стадія зазвичай закінчується примиренням сторін (приблизно в 90% випадків). Якщо ж вона все-таки переростає в судовий розгляд, суддя виносить ухвалу після вивчення всіх матеріалів справи, наданих сторонами.

При всіх відмінностях континентальної й англо-американської сімей права в останні десятиліття між ними спостерігається деяке зближення. Так, у США прецедентне право хоча й продовжує залишатися фундаментом юриспруденції, але все ширше застосовуються положення федеральних законодавчих органів і законодавчих органів штатів (статутне право). У зв'язку з наванта-

женням, що різко збільшилося на суди першої інстанції (у 60–80-ті роки ХХ ст. кількість судових справ зросла втричі), американські судді вимушені все активніше діяти, у тому числі й на ранній стадії судочинства, шляхом здійснення судового контролю й усіляко заохочуючи досудове вирішення спорів, зокрема, так звані угоди з правосуддям.

Разом із тим позначилася й тенденція до індивідуалізації механізмів правового регулювання кожної держави, оскільки право будь-якої країни – не проста сукупність норм, а доволі складна система. У більшості країн основні конституційні положення, що регламентують організацію судової влади, максимально лаконічні. У них не деталізується структура загальної судової системи, а деколи це питання взагалі залишається осторонь, як, наприклад, у Конституції Франції, де немає статей про вищі судові інстанції – Касаційний суд і Державну раду (щодо системи адміністративної юстиції). Подібний лаконізм не випадковий, бо він залишає певну свободу дій при реформуванні судової системи. Численні конституційні закони, що визначають ієрархічну структуру судової системи, достатньо консервативні. Так, федеральна судова система США в основному не зазнала істотних змін від часів ухвалення в 1789 р. Закону про

судовий устрій. Понад 100 років (аж до 70-х років ХХ ст.) не змінювалася судова система Великобританії. При відновленні демократичних принципів правосуддя у ФРН після закінчення другої світової війни знову вступив у силу Закон про судоустрій 1877 р. У Франції майже 150 років діяв Закон про судову організацію й управління юстицією, прийнятий ще при Наполеоні Бонапарті в 1810 р.

У більшості з названих та й у низці інших країн після реформування основних засад судового устрою в другій половині ХХ ст. склалася, як правило, триступінчаста структура. Суди першої ланки значно диференційовані залежно від ступеня складності й категорії справ. Другу ланку займають апеляційні суди, що йменуються так майже всюди. Вони суміщають свою основну функцію, що полягає в розгляді скарг на рішення судів першої інстанції, з організаційною й контрольною діяльністю. У багатьох країнах судово-територіальний поділ не співпадає з адміністративно-територіальним: скажімо, у Франції на 90 департаментів припадає 20 апеляційних судів, що опосередковано підкреслює їх значення. Третю ланку в судовій ієрархії становлять верховні суди (така назва зустрічається найчастіше), які мають статус вищого суду, що закріплено в конституціях

більшості держав. Деякі верховні суди наділені також правом конституційного контролю (наприклад, у США, у країнах Скандинавії), тоді як касаційні суди Італії і Франції, Верховний суд Іспанії, Федеральна судова палата ФРН такого права не мають. На верховні суди поряд з основними судовими покладено різні організаційні й контрольні функції.

Поряд із судами загальної юрисдикції в багатьох країнах у рамках єдиної судової системи діє також мережа спеціалізованих судів, до яких належать конституційні, сімейні, ювенальні (у справах неповнолітніх), податкові, екологічні й деякі інші суди, що дозволяє ретельніше провадити правове дослідження конкретних справ із залученням різних фахівців. Серед названих особливе місце за своєю значущістю посідають конституційні суди.

Інститут судового конституційного контролю відіграв помітну політичну роль на початку ХХ ст. тільки в США, а вже після другої світової війни він став набувати вагомості й у Європі. Нині конституційний суд існує у 2-х основних формах – американської і європейської (або австрійської) моделі. Американська передбачає конституційний контроль судами загальної юрисдикції. Тут можливі 2 варіанти: або кожна судова інстанція наділяється правом та-

кого контролю, або тільки верховний суд. Подібна інституція поширена у США, Канаді, більшості країн Латинської Америки, Японії, Індії, Австралії, Швейцарії, скандинавських країнах. Європейська (або австрійська) модель припускає створення спеціального суду, що здійснює конституційний контроль. Такі суди діють в Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Португалії, Російській Федерації, Франції, ФРН та інших державах. Ця інституція склалася під безпосереднім впливом властивих європейській континентальній сім'ї права загальних засад у вигляді верховенства закону й підлеглої ролі судової практики; звідси виникає небажання наділяти правом конституційного контролю суди загальної юрисдикції.

До компетенції органів конституційного контролю, як правило, належать: перевірка рішень державних органів, розгляд внутрішньофедеральних конфліктів і конфліктів між органами державної влади; основна ж їх функція – забезпечення конституційної законності.

Діяльність органів конституційного контролю зазвичай має 2 стадії – попередню і кінцеву. Попередня передбачає вивчення нормативних актів на різних етапах їх законодавчої розробки. У Франції, приміром, це прерогатива Конституційної ради. Контроль над законотворчими проектами

може бути ініційований Президентом республіки, головами палат парламенту, шістдесятьма депутатами обох палат. Аналогічна форма контролю існує в Ірландії, Португалії.

У своїй кінцевій стадії контроль над уже прийнятими законодавчими актами може бути абстрактним – безвідносно конкретних ситуацій застосування закону і конкретним – при розгляді певної справи в суді. Майже у всіх країнах висновок суду про неконституційність якого-небудь нормативно-правового акта тягне припинення справи до рішення конституційного суду. У державах, що практикують американську модель, питання про конституційність розв'язується самим судом і розглядається завжди конкретно.

Повноваження конституційних судів у цілому достатньо широкі. Вони мають право скасовувати чинний закон, перешкоджати вступу закону в силу, затвердити процедуру, що обмежує можливості майбутні дії законодавчих органів (незважаючи на те, що конституційний суд не може стояти над парламентом і що-небудь йому наказувати). Та обставина, що парламенти за допомогою звичайної законодавчої процедури не можуть скасувати рішення конституційних судів, підіймає ці рішення до рівня конституційних актів, що володіють часто

більшою силою, ніж акти парламентські.

У всіх країнах конституційні суди формуються не за процедурою обрання, а шляхом призначення суддів на певний строк. Існують 2 форми призначення: суто парламентська (наприклад, у ФРН), і (більш поширена) змішана. Скажімо, в Італії 5 конституційних суддів висуваються парламентом, а ще 5 призначаються Президентом.

Помітне місце в сучасному судочинстві країн Заходу належить примикаючій до загальної судової системи адміністративній юстиції. Її призначення – вирішення спорів, що виникають між громадянами (або їх об'єднаннями) й органами державного управління. Оскільки повсюдно чітко видимою є тенденція до розростання бюрократичного апарату й посилення його владних повноважень, діяльність адміністративної юстиції набуває все більшого значення.

Відомі 2 моделі адміністративної юстиції – континентальна й англо-американська. Континентальна характеризується автономією судової юрисдикції й чималою мірою їй притаманні риси спеціалізованих судів. Як класичний зразок такої моделі прийнято розглядати систему адміністративної юстиції Франції, що має найтривалішу історію. У її віданні знаходиться абсолютна

більшість адміністративних справ за участю громадян. Система складається з 3-х ланок. Перша охоплює 31 адміністративний трибунал, що створені за територіальним принципом. Другу ланку утворюють 5 апеляційних судів. Очолює адміністративну юстицію Державна рада, що є переважно касаційною інстанцією, але виконує при цьому й функції найвищого консультативного органу й суду першої інстанції для справ певної категорії. Судовий процес в адміністративному суді не дуже відрізняється від схеми, прийнятої в судах загальної юрисдикції. Проте через свою спеціалізацію адміністративний суд розглядає віднесені до його компетенції справи професійніше й ретельніше. До того ж він не має відомчих інтересів і може виступати в ролі незалежного арбітра. Хоча в діяльності автономної моделі адміністративної юстиції існує і зворотній бік – повільність, громіздкість і дорожнеча судового процесу, що передбачає, як правило, обов'язкову участь адвоката.

Англо-американська модель спирається на так звані адміністративні трибунали – органи квазісудового характеру. У Великобританії їх налічується близько 2 тис., але багато з них є відомчими комісіями. Інші формуються на підставі актів уряду або окремого міністерства. Діяльність три-

буналів регламентована спеціальним законом 1971 р. Вузькоспеціалізовані, не скуті формальними правилами, вони здатні відносно швидко розглядати справи. Роль квазісудових органів у США така ж вагома. Там існують великі суди – Претензійний і Податковий, що вважаються квазісудовими, але фактично – за ступенем автономності і стилем діяльності – аналогічні адміністративним.

На відміну від судів англо-американської правової системи, адміністративні трибунали беруть активну участь у збиранні доказів, з власної ініціативи можуть вести слідчі дії, вони не зобов'язані жорстко керуватися прецедентним правом, ухвалюють рішення колегіально; їх засідання мають переважно закритий характер. Трибунали займають проміжне місце між виконавчою й судовою гілками влади.

Правовий статус прокуратури повністю (або майже повністю) випав з поля зору конституцій країн Заходу, оскільки вона не є автономною системою, а входить складовою частиною в судову. Ланки прокуратури на чолі з прокурором при верховному суді держави включені в судові інстанції всіх рівнів. Лише в Іспанії прокуратура володіє певною автономією стосовно судової системи, що знайшло віддзеркалення в Конституції цієї країни. Про-

куратуру більшості цих держав відрізняє відсутність у неї функції загального нагляду за законністю.

Організація судової системи безпосередньо залежить від типу державного устрою. Світовий досвід показує, що не існує єдиних шаблонів і рецептів. Усе визначається рівнем самостійності суб'єктів федерацій, розподілом компетенції між ними й центром, співвідношенням федерального права і правових норм цих суб'єктів.

У США владні повноваження між центром і штатами поділені на користь останніх, які володіють значною самостійністю й незалежністю. Більшість законів, згідно з X поправкою до Конституції США, приймається штатами. У них створені також власні судові системи. Через суди штатів проходить більшість справ, не віднесених до компетенції федеральних судів. Утім, подвійність, як характерна риса американської судової системи, виявляється в тому, що залишає за кожним громадянином право вибору між судом штату і федеральним судом, куди він при необхідності може звернутися.

По-іншому, на засадах централізації, побудована судова система ФРН. Багато проблем судового устрою розв'язуються тут не на рівні адміністративних одиниць, так званих земель, а федеральними законами; при цьому,

до речі, відсутні законодавчі акти, що визначають устрій судової системи. В основу надзвичайно складної й розгалуженої структури судової влади цієї країни покладено принцип спеціалізації судів за характером справ (суди загальної підсудності, трудові, спеціальні, адміністративні, фінансові). Система загальних судів включає 4 ланки: дільничний суд (у ньому розглядається 90% кримінальних і цивільних справ), земельний, вищий земельний і як верховна ланка – Федеральна судова палата. Спеціальні суди складаються з 3-х або 2-х ланок, наприклад, суд трудовий – земельний трудовий – федеральний трудовий. Конституційні суди входять в окрему систему, очолювану Федераль-

ним конституційним судом.

Проміжне положення між дуалістичною американською й централізованою німецькою формами судового устрою посідає судова система Канади. Її провінції наділені правом створення власних цивільних і кримінальних судів. У них розглядаються всі справи, у тому числі й ті, що підпадають під дію федеральних законів (окрім спеціально передбачених випадків). Проте загальною для всієї держави апеляційною інстанцією виступає Верховний суд, завдяки якому в судовій системі виразно проступають риси унітарності. Наявність Федерального суду, що розглядає позови проти федерального уряду, робить ці риси ще виразнішими.

Список літератури: 1. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании: Англия, Уэльс, Шотландия. – М.: Триада, Лтд, 1996. – 157 с. 2. Бясу Д.Д. Основы конституционного права Индии. – М.: Прогресс, 1986. – 163 с. 3. Клеандров М.И. Судебные системы государств-участников СНГ: законодательное обеспечение. – М.: Юристъ, 2002. – 567 с. 4. Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германии. – Изд. 1-е на рус.яз.–Бонн: Герман. фонд междунар. прав. сотрудничества, 1995. – 257 с. 5. Шишкін В.І. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і правові засади). – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

Надійшла до редакції 05.12.2007 р.